

**СЕМАНТИКО-КОНСТИТУТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДВОКОМПОНЕНТНИХ
ІЗОФУНКЦІЙНИХ ПАРАДИГМ НА ВЗІРЕЦЬ $N_1 + V_f / N_1 + ADJ$
У СИСТЕМІ ПРЕДИКАТИВ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ СУБ'ЄКТА
МІКРОГРУПИ “ДУШЕВНЕ ЗВОРУШЕННЯ”**

У статті схарактеризовано семантико-синтаксичні особливості двочленних ізофункційних парадигм, спрогнозованих конститутивним потенціалом предикатів емоційно-психічного стану експерієнсива структурного зразка $N_1 + V_f / N_1 + Adj$; уточнено критерії їхньої реалізації в граматичній системі української мови.

Ключові слова: ізофункційна двокомпонентна парадигма, предикат емоційно-психічного стану суб'єкта, експерієнсив, субпарадигма, структурна схема, конститутивний потенціал.

The article touches upon the semantically-syntactic peculiarities' spectrum of two-component isofunctional paradigms, based on the inner psycho-emotional state predicates' constitutive potential according to the $N_1 + V_f / N_1 + Adj$ structural scheme. The criteria of their representation in the modern Ukrainian's grammatical level are also under thorough consideration.

Key words: *isofunctional two-component paradigm, inner psycho-emotional state predicate, experiensive, subparadigm, structural scheme, constitutive potential.*

Загальний розвиток української лінгвістичної парадигми ХХІ ст. актуалізує логіко-семантичний та функційний її напрямки, у зв'язку з чим необхідно наголосити на тенденційності наукових досліджень, акцентованих широким діапазоном раніше не схарактеризованих ділянок теоретичного синтаксису сучасної української літературної мови. Окремі аспекти, пов'язані з функціонуванням предикатів стану суб'єкта у складі породжених валентісно-інтенційним потенціалом таких одиниць простих речень, під прискіпливим оком тримають як зарубіжні (П. Адамець, Ю. Леденев, І. Антонова, Т. Булигіна, О. Селіверстова, Т. Алісова, М. Всеволодова, А. Камалова тощо), так і українські (І. Вихованець, К. Городенська, М. Мірченко, А. Загнітко, О. Леута, П. Дрогомирецький, І. Пасічник, В. Тимкова, О. Семенюк, Н. Кавера) мовознавці. Незважаючи на розлогий спектр зафіксованих питань, не можна обійти увагою той факт, що особливості формування дво- й трикомпонентних граматичних парадигм, ізофункційних на власне-синтаксичному рівні аналізу речення за еквівалентним навантаженням їхніх складників, змодельованих предикатами фізичного (фізіологічного), емоційно-психічного й інтелектуального стану експерієнсива, конституентний склад структур описаного зразка практично відсутні в сучасному українському дискурсі. Нагальною необхідністю ідентифікації конструкцій, про які йдеться, зумовлений вибір теми пропонованої розвідки та її актуальність. Уважаємо, що детальний розгляд зазначених вище проблем синтаксичної науки сьогодення сприятиме подальшій систематизації граматики української мови загалом.

Мета статті – з'ясувати семантичний потенціал та конститутивну специфіку двочленних ізофункційних парадигм, вибудованих за структурним зразком $N_1 + V_f / N_1 + Adj$ предикатами емоційно-психічного стану носія у складі окремої мікрогрупи “душевне зворушення”.

Об'єктом наукової розвідки виступає кластер парадигмальних двокомпонентних конструкцій, спровокованих семантичним навантаженням предиката внутрішнього стану експерієнсива мікрогрупи “душевне зворушення”, а його предметом – диференційні критерії вирізнених вище структур у межах теорії ізофункційності.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати функційні можливості й семантичний обсяг двокомпонентних парадигматичних рядів, експлікованих значеннєвим діапазоном предиката стану носія мікрогрупи “душевне зворушення”;
- вимежувати семантико-структурні потенції синтаксичних моделей-елементів двочленних рядів, утворених за участю предиката маніфестованого вище різновиду;
- зареєструвати диференційні параметри й конституентний склад таких ізofункційних конструктів.

У власне-граматичному прошарку сучасної української мови досить деталізованою мікрогрупою виступає блок “душевне зворушення”, що містить у собі чотири двокомпонентні ($N_1 + \text{хвилюватися} / N_1 + \text{схвилюваний}; N_1 + \text{нервуватися} / N_1 + \text{нервовий}; N_1 + \text{несамовитіти} / N_1 + \text{несамовитий}; N_1 + \text{шаленіти} / N_1 + \text{шалений}$) парадигми. У зв'язку з градацією інтенсивності вияву душевного занепокоєння в суб'єкта вважаємо за доцільне проводити диференціацію таких двокомпонентів за їхньою локалізованістю на ієрархізованій семантичній осі.

Мінімальний за силою зовнішньої реалізації психоемоційний стан експерієнсива (з-поміж них і за абсолютивною семантикою [1, с. 18; 2, с. 192]) розглядає семний кластер “хвилюватися / схвилюваний” у межах двочленної синтаксичної парадигми $N_1 + \text{хвилюватися}$ [4, с. 22-23; 5, с. 62-63; 6, с. 142] / $N_1 + \text{схвилюваний}$, ізofункційної в граматичній підсистемі сучасної української мови й локалізованої на початку ієрархізованої семантичної осі. За інтенсивністю репрезентації внутрішнього стану на зовнішньому рівні поданій вище парадигмі властива початкова фаза стану, що позначає стривоженість, збудженість носія джерелом цього настрою. Експерієнсив може бути охоплений хвилею негативних емоцій: відчуває душевне зворушення, тривогу, збентеження і т. ін. [7, т. IX, с. 880-881], наприклад: **Вона хвилюється / *Він схвилюваний*.

Результати проведеного аналізу надають мінімально необхідну для вибудовування парадигм кількість речень у 2 конструкції (0,03% – тут і надалі – від загальної суми в 7000 добутих одиниць – Р.Ш.) і зараховують предикат-ядро парадигми до пасивної зони системи предикатів стану суб'єкта, підтверджують приналежність двочлена до функційної периферії української мови. Цьому предикатові властивий одно- й двомісний потенціал. Лівобічноспрямованим суб'єктивним актантом моновалентного носія ядерної семантики виступають іменники / їхні замітники, які передовсім окреслюють внутрішній світ людини, її психічні переживання, рідше – іменують тварин. Двовалентні одиниці можуть розглядати й позицію правобічнозорієнтованого об'єкта, що втілює в собі джерело занепокоєння певної людини й репрезентований граматичною категорією істоти / неістоти.

За показниками граматичного часу й модальності речення встановлюємо такий блок субпарадигмальних конструкцій, який актуалізує семантичне поле парадигми-інваріанта:

1) $N_1 + \text{не хвилюється} / N_1 + \text{не схвилюваний}$, наприклад: **Він не хвилюється / *Вона не схвилювана*.

2) $N_1 + \text{хвилювався} / N_1 + \text{був схвилюваний(им)}$, як-от: **Вона хвилювалася / *Він був схвилюваний*.

3) $N_1 + \text{не хвилювався} / N_1 + \text{не був схвилюваний(им)}$ на зразок **Вона не хвилювалася / *Він не був схвилюваний*.

4) $N_1 + \text{(с/за)хвилювався}$ [7, т. III, с. 377] / $N_1 + \text{став схвилюваний(им)}$ на взірць **Вона схвилювалася / *Він став схвилюваний*.

5) $N_1 + \text{не (с/за)хвилювався} / N_1 + \text{не став схвилюваний(им)}$, див.: **Він не схвилювався / *Вона не стала схвилювана*.

Вирізнені субпарадигми кваліфікуємо як ізofункційні, відштовхуючись від еквівалентності функцій їхніх членів у граматичній підсистемі української мови. Крім того, особливістю вживання моделей, породжених потенціалом предиката якісного стану суб'єкта, є кореляція його номінативно-орудних відмінкових грамам минулого часу, яка не каузує порушення ізofункційності субпарадигмальних рядів.

Як бачимо, двокомпонентна ізофункційна синтаксична парадигма $N_1 + хвилюватися / N_1 + схвилюваний$ розраховує негативний психоемоційний стан занепокоєння, тривоги експерієнсива у зв'язку з кимось / чимось, істота виведена з душевної рівноваги, схвилювана, пригнічена та ін. За мінімально необхідною для конструювання цієї двочленної парадигми кількістю зразків фіксуємо низьку її функційну спроможність. Предикат-база парадигми виступає одно- й двовалентною одиницею та прогнозує лівобічний суб'єкт і правобічний об'єкт-джерело психічного відчуття.

Інтенсивнішу негативну тональність продукує ізофункційна двокомпонентна синтаксична парадигма $N_1 + нервуватися$ [3, с. 10-12] / $N_1 + нервовий (знервований)$ – другий за розташуванням складник ієрархізованої семантичної осі вияву стану в істоти, що має підґрунтям семний кластер “нервуватися / нервовий” [7, т. III, с. 657; т. V, с. 375]. Необхідно зауважити, що наявність кореляційних зв'язків між складниками двочлена $N_1 + нервовий / N_3 + нервово$ обґрунтовує на матеріалі сучасної української мови І. Тимофєєва й указує на їхню симптоматичність, оказіональний принцип функціонування й стилістичну маркованість [8, с. 103].

Досліджений вище конгломерат уточнює емоційний фон істоти, насамперед людини, як роздратований, надзвичайно схвилюваний, зворушений у результаті переживання нею сильних внутрішніх відчуттів: напруженості, душевного болю, невпевненості, тривоги стосовно когось / чогось і т. ін., як-от: *Щодня вона [Наталя] нервується і плаче* [10] / *І в той же час всі навколо вважають, що він [малюк] нервовий* [9]. Ад'єктивна модель стану нервового збудження суб'єкта містить синонімічні форми предиката на взірць *нервовий / знервований*. Існування внутрішньомодельної синонімії, зазначимо, не порушує симетрії складників такого речення на логіко-денотативному й семантико-синтаксичному рівнях і не призводить до порушення загальної ізофункційності парадигми. За результатами проведеного дослідження розглядаємо 2 елементи цього ізофункційного ряду, що першочергово вносить предикат-ядро парадигми до пасивного прошарку системи предикатів стану суб'єкта української мови й підтверджує функційну малоактивність ізофункційного двочлена.

Аналізований носій валентності, загалом одномісний, акцентує увагу на лівобічноспрямованій позиції експерієнсива-істоти, охопленої тривожним, неспокійним відчуттям. Суб'єктом стану позначимо людину. Іменників / їхніх заміників, що вивчають тварин, неістот, з-поміж них і натурфакти, артефакти, абстрактні / узагальнені / алегоричні поняття, не окреслено.

За граматичними критеріями часової локалізованості й модальності, уточнимо такий перелік субпарадігм, двочленних за будовою, ізофункційних за синтаксичним навантаженням їхніх членів:

1) $N_1 + не нервується / N_1 + не нервовий (знервований)$, як-от: **Вона не нервується / *Він не нервовий*.

2) $N_1 + нервувався / N_1 + був нервовий(им) (знервований(им))$ на зразок **Вона нервувалась / *Він був нервовий*.

3) $N_1 + не нервувався / N_1 + не був нервовий(им) (знервований(им))$ на взірць **Вона не нервувалась / *Він не був знервований*.

4) $N_1 + (за/з)нервувався$ [7, т. III, с. 329] / $N_1 + став нервовий(им) (знервований(им))$, наприклад: **Він занервувався / *Вона стала знервована*.

5) $N_1 + не (за/з)нервувався / N_1 + не став нервовий(им) (знервований(им))$, див.: **Він не занервувався / *Вона не стала знервована*.

Змодельований предикат якісного стану експерієнсива конституює в межах граматичного ладу української мови варіантність форм предиката й виструнчує кореляцію його номінативно-інструментальних відмінкових градем минулого часу. Функціонування корелятивної пари не порушує ізофункційності парадигми й не впливає на процес вибудовування синтаксичної моделі цього складника парадигматичного ряду.

Описаний носій основної валентності вирізняємо як одномісний, що обстоює лівобічну позицію субстанціального актанта-носія стану на позначення людини.

Як бачимо, двокомпонентна ізофункційна синтаксична парадигма $N_1 + \text{нервуватися} / N_1 + \text{нервовий}$ (знервований) окреслює негативно забарвлений емоційно-психічний стан істоти, зазвичай людини, що переживає сильне душевне зворушення, неспокій, внутрішній біль та ін. Предикат цього підвиду виступає одновалентною одиницею й зорієнтований на окреслення сингулярної експерієнсивної позиції, зреалізованої найменуваннями людей.

Сильне зворушення, неспокійний душевний стан суб'єкта розглядає третій за інтенсивністю переживання стану його носієм член – двокомпонентна парадигма $N_1 + \text{несамовитіти} / N_1 + \text{несамовитий}$ [3, с. 10-12], складники якої репрезентують ізофункційність у власне-граматичному рівні системи української мови. Підґрунтям цього двочлена є семний кластер “несамовитіти / несамовитий” [7, т. V, с. 381]. Стан істоти, здебільшого людини, за таких умов класифікуємо як надзвичайно збуджений, виведений із душевної рівноваги і т. ін. Відштовхуючись від результатів проведеного дослідження, уточнюємо мінімально необхідну для конструювання цієї парадигми кількість складників у 2 речення (0,03%). Такий факт лінгвальної дійсності беззаперечно вказує на низький рівень її функційної активності, уносить предикат-ядро двокомпонентного ряду до периферії системи предикатів стану української мови на взірець *Хлопець справляє враження натури своєїрідної, непересічної, як на мій погляд, інтелектуально навіть обдарованої, але ж оце, що він **несамовитіє** від найменшого необережного доторку* (О. Гончар) / *Коли її наречений каже, що він **несамовитий** від захоплення, їй здається, що це вона вже давно чула, дуже давно, або чи тала де-то ... у романі, в старому, обірваному, давно вже занедбаному* [11].

Вичленуваний блок предикатів характеризуємо за їхньою двовалентністю. Моновалентних одиниць не спостережено. Припредикатним експерієнсивом можуть виступати іменники чи їхні замітники, що позначають істот, першочергово людей, об'єктний поширювач-джерело стану нервової збудженості суб'єкта актуалізують назви неістот.

Ураховуючи семантичний потенціал предиката з'ясованого стану, реконструюємо такий комплекс субпарадигмальних двочленних структур:

1) $N_1 + \text{не самовитіє} / N_1 + \text{не самовитий}$, наприклад: **Вона **не самовитіє** / *Він **не самовитий**.*

2) $N_1 + \text{несамовитів} / N_1 + \text{був самовитий(им)}$, як-от: **Він **несамовитів** / *Вона **була самовита**.*

3) $N_1 + \text{не самовитів} / N_1 + \text{не був самовитий(им)}$ на взірець **Вона **не самовитіла** / *Він **не був самовитий**.*

4) $N_1 + \text{знесамовитів} / N_1 + \text{став самовитий(им)}$ на зразок **Він **знесамовитів** / *Вона **стала самовита**.*

5) $N_1 + \text{не знесамовитів} / N_1 + \text{не став самовитий(им)}$, див.: **Він **не знесамовитів** / *Вона **не стала самовита**.*

Гіпотетично встановлений масив субпарадигм, ізофункційних за граматичним потенціалом, містить деякі функційні особливості, до складу яких зокрема вносимо існування корелятивної відмінкової номінативно-інструментальної пари форм предиката якісного стану істоти в межах минулого часу. Ізофункційність субпарадигми, попри це, не порушено, симетрію складників логіко-денотативного й семантико-синтаксичного прошарків речення збережено. Зразки двох останніх субпарадигм містять змодельований синтетичним шляхом вербативний носій валентності-ядро субпарадигми.

Цей комплекс субпарадигм утворює, на наш погляд, одно- / двомісний предикат, який структурує лівобічний суб'єкт та правобічний об'єкт-джерело обурення, роздратування, шалу його носія. Експерієнсивом стану субпарадигми може бути людина, функцію об'єкта стану втілює як істота, так і неістота.

Отже, на власне-граматичному рівні української мови двокомпонентна ізофункційна парадигма $N_1 + \text{несамовитіти} / N_1 + \text{несамовитий}$ демонструє низький рівень функціонування

та вводить предикат-базу парадигми до пасивної зони предикатів стану суб'єкта української мови.

Виведений із душевного балансу, рівноваги стан істоти, насамперед людини, ідентифікує семний кластер “шаленіти / шалений” у складі двочленної синтаксичної парадигми $N_1 + \text{шаленіти} / N_1 + \text{шалений}$ [3, с. 10-12] – четвертого складника ієрархізованої семантичної осі, що узагальнює максимальні за інтенсивністю вияву внутрішні, психічні, відчуття експерієнсива як неврівноважені, надміру збуджені та ін. [7, т. XI, с. 399] на вірєць *Він шаленіє, коли хто-небудь намагається втручатися або по-іншому покласти його власність* [12] / *–Чого доброго, він шалений!* (С. Васильченко). Суб'єкт обурений, знервований, надміру схвилюваний кимось / чимось, глибоко переживає певну ситуацію й перебуває під цілковитим впливом цього психічного фону, не контролює його. Результатами проведеного дослідження підтверджено функційну периферію вказаної структури (2 речення, 0,03%) й місцеперебування предиката цього підтипу в пасивній зоні системи предикатів стану суб'єкта в українській мові.

Зареєстровані носії основної валентності загалом одномісні й витлумачують сингулярну позицію експерієнсива, який переживає цей емоційний настрій, охоплений ним. Суб'єктом позначимо людину. Іменників / їхніх субститутів, що висвітлюють назви тварин, предметів матеріальної дійсності, абстрактних / алегоричних / узагальнених понять, не зафіксовано.

У граматичному ладі української мови такий предикат за своїм семантичним діапазоном вибудовує спектр субпарадигм за маркерами часу й модальності:

- 1) $N_1 + \text{не шаленіє} / N_1 + \text{не шалений}$ на зразок **Він не шаленіє* / **Вона не шалена*.
- 2) $N_1 + \text{шаленів} / N_1 + \text{був шалений(им)}$, наприклад: **Вона шаленіла* / **Він був шалений*.
- 3) $N_1 + \text{не шаленів} / N_1 + \text{не був шалений(им)}$, як-от: **Він не шаленів* / **Вона не була шалена*.
- 4) $N_1 + \text{зшаленів} / N_1 + \text{став шалений(им)}$, див.: **Вона зшаленіла* / **Він став шалений*.
- 5) $N_1 + \text{не зшаленів} / N_1 + \text{не став шалений(им)}$ на вірєць: **Вона не зшаленіла* / **Він не став шалений*.

Диференційною рисою вичленуваних субпарадигмальних конструкцій є наявність корелятивних пар називного-орудного відмінків форм минулого часу ад'єктивного предиката. Варто наголосити, така кореляція не порушує ізофункційності загальної парадигми й не провокує асиметрію складників логіко-денотативного та семантико-синтаксичного рівнів аналізу цих моделей. Ядерний предикат, за нашим спостереженням, є одновалентною одиницею й програмує одну лівобічну позицію експерієнсива-носія цього психічного відчуття, відкритого за участю граматичної категорії іменника / його замітника на позначення людини.

Як висновок зазначимо таке: відповідно до вимог граматичної підсистеми сучасної української мови двокомпонентна синтаксична парадигма $N_1 + \text{шаленіти} / N_1 + \text{шалений}$ виступає ізофункційною одиницею й експлікує негативний, максимальний за силою вияву в істоти, стан нервового збудження, роздратованості, якому притаманні риси неконтрольованості його перебігу з боку вольової сфери суб'єкта, усеохопність вищої нервової системи людини, пролонгованість та ін.

Отже, на синтаксичному зрізі сучасної української мови мікрогрупа “душевне зворушення” містить у своєму складі 4 ізофункційні двочленні парадигми ($N_1 + \text{хвилюватися} / N_1 + \text{схвилюваний}$; $N_1 + \text{нервуватися} / N_1 + \text{нервовий}$; $N_1 + \text{несамовитіти} / N_1 + \text{несамовитий}$; $N_1 + \text{шаленіти} / N_1 + \text{шалений}$). Конструктивним їх центром виступає семантичний потенціал предикатів з інваріантною семою “негативний емоційно-психічний стан експерієнсива”.

Представлений блок двочленних парадигм не претендує на вичерпність аналізу й уможливорює подальшу конкретизацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова [Текст]: Навч.-метод. каб. з вищ. осв. / А. П. Загнітко. – Препр. – К., 1990. – 64 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови: Морфологія [Текст]: монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 1996. – 437 с.
3. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Н. В. Кавера; Нац. акад. наук України. Ін-т укр. мови. – К., 2008. – 24 с.
4. Леута О. І. Виділення лексико-семантичної групи стану в складі дієслівної лексики сучасної української літературної мови / О. І. Леута // Семантичні і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови: Зб. наук. праць / Київський держ. пед. ін-т імені О. М. Горького; [ред. кол. А. П. Грищенко (відп. ред.) та ін.]. – К.: КДПІ, 1988. – 112 с. – С. 18-29.
5. Леута О. І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова [Текст]: монографія / О. І. Леута. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 404 с.
6. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові [Текст]: монографія / О. І. Леута. – К.: Такі справи, 2008. – 208 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
8. Тимофєєва І. С. Семантичні функції речень на позначення фізичного стану людини в українській мові / І. С. Тимофєєва // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / [укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Випуск 19. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 102-107.
9. <http://semya.com.ua/ditjachi-strahi-kaprizi-isteriki/581-i-v-ditej-buvajut-nervi-na-mezhi.html>.
10. http://www.visti.dp.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=4227&Itemid=232.
11. <http://www.litrasoch.ru/borotba-lyudini-i-futlyara-u-tvorax-a-p-chexova/>.
12. <http://sprosimam.org.ua/a/upertist-na-tretomu-rotsi-zhittya>.